

The Social and Security Functions of the Hisbah Institution in the Abbasids Caliphate from the Beginning Until the End of the Caliphate of Al-Mutasim (132-227AH)

Moslem Mirzavand¹ , Seyyed Aladdin Shahrokhi² , Mojtaba Garavand³ , and Dariush Nazari⁴

1. Corresponding author, PhD in Islamic History and Visiting Lecturer, Imam Reza (AS) University of Education, Andimeshk, Andimeshk, Iran. Email: M.mirzavand44@gmail.com
2. Professor, Department of History and Archaeology, Lorestan University, Lorestan, Iran. Email: shahrokhi.a@lu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of History and Archaeology, Lorestan University, Lorestan, Iran. Email: garavand.m@lu.ac.ir
4. Associate Professor, Department of History and Archaeology, Lorestan University, Lorestan, Iran. Email: nazari.d@lu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 28 January 2026
Received in revised form 26 April 2026
Accepted 25 May 2026
Available online 22 June 2026

Keywords:
Hesba Institution,
Social Function,
Order,
Security,
Abbasids

ABSTRACT

Objective: The institution of hisbah (the office of the market inspector and public morality supervisor) during the Abbasid Caliphate operated as a quasi-judicial and supervisory institution with extensive responsibilities in the domain of establishing security and social justice. From its supervisory aspect, the institution of hisbah was capable of providing a suitable foundation for maintaining public order and security and reducing social anomalies. This research examines the function of this institution in regulating the social, economic, and security behaviors of citizens in accordance with Islamic law during the Abbasid Caliphate. The aim of this study is to analyze the effects of hisbah on public order and security and the reduction of social anomalies in this historical period.

Method: To achieve this objective, the library research method was employed with a descriptive-analytical approach.

Results: The findings of the research indicate that the institution of hisbah during the aforementioned period played a key role in providing, supervising, and maintaining social and economic order and security, and functioned as a foundation for the realization of social justice. Moreover, through its supervision of citizens behaviors, this institution contributed to the creation of a just and disciplined atmosphere and exerted a more profound influence on the social and economic structure of that era.

Conclusion: Accordingly, it may be concluded that the institution of hisbah during the Abbasid Caliphate, beyond being a mere supervisory body, played a role as an effective mechanism in shaping the social, economic, and security order of Islamic society and provided a model for supervisory institutions in subsequent Islamic societies.

Cite this article: Mirzavand, M., Shahrokhi, S. A., Garavand, M., & Nazari, D. (2026). The Social and Security Functions of the Hisbah Institution in the Abbasids Caliphate from the Beginning Until the End of the Caliphate of Al-Mutasim (132-227AH). *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (10), 1-20.
<https://doi.org/10.22034/api.2026.2064196.1360>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2064196.1360>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

Hisbah in Islamic history, particularly during the Abbasid Caliphate, was recognized as a supervisory and executive institution within society (Gardeh, 1352 SH: 305). This institution was tasked with establishing justice and tranquility through the supervision of the social and economic behaviors of society, and with preventing the emergence of social anomalies in various dimensions (Metz, 1388 SH: 457). The examination of the effects of hisbah on the formation of an orderly and secure society, within the time span of 132 to 232 AH, and during the Abbasid Caliphate, is of considerable significance due to the changes in the expansion of hisbahs duties and the improvement of its executive processes amid the social and economic transformations of this period, as well as its key role in administering societal order. The research problem is grounded in the following: Has the institution of hisbah been able to contribute to the improvement of social order and security during the first period of the Abbasid Caliphate (132–232 AH / 750–847 CE)? To answer this question, an attempt has been made, through the examination of historical and jurisprudential sources, to attain a deeper understanding of the structure of hisbah and its effects on the order and social security of society. The research hypothesis states that the continuous and effective supervision of hisbah over social and economic behaviors, and the attention of the Abbasid caliphs to it, led to the promotion of order and security in society and the reduction of social insecurity during the first period of the Abbasid Caliphate a hypothesis that will be examined with historical documentation and evidence. Moreover, due to the significant role that the institution of hisbah played in the process of social and economic order and security during the Abbasid Caliphate and in preventing social anomalies, research on this subject possesses the requisite significance and necessity.

Method

To achieve this objective, the library research method was employed with a descriptive-analytical approach.

Results

The findings of the research indicate that the institution of hisbah during the aforementioned period played a key role in providing, supervising, and maintaining social and economic order and security, and functioned as a foundation for the realization of social justice. Moreover, through its supervision of citizens behaviors, this institution contributed to the creation of a just and disciplined atmosphere and exerted a more profound influence on the social and economic structure of that era.

Conclusion

Given the historical and jurisprudential evidence and analyses presented, it may be concluded that the institution of hisbah during the first period of the Abbasid Caliphate

(132–232 AH / 750–847 CE) played a significant and effective role in improving social order and security. This institution, which possessed a background rooted in the tradition of the Prophet of Islam and the caliphate of Umar ibn al-Khattab, acquired greater official recognition and a more precise structure during the Abbasid era. In light of expanding urbanization, increasing commercial activities, and the need for more meticulous supervision of social affairs, the Abbasid caliphs transformed hisbah into a key institution for preserving morality, controlling markets, supervising the implementation of shariah rulings, and preventing social corruption. The muhtasibs (market inspectors), possessing executive authority and cooperating with shariah judges, were able to play a mediating role between the judicial and executive apparatuses and, through supervising the market, the quality of goods, and the observance of individuals rights, were effective in regulating social relations and reducing violations. Furthermore, the emphasis on the ethical, jurisprudential, and managerial qualities of the muhtasib elevated this office from a merely executive position to a religious and social institution. Examples such as confronting deception in transactions, safeguarding the rights of slaves and workers, and even preventing religious and moral anomalies demonstrate that the institution of hisbah was able to reinforce social security at various levels. Consequently, it may be stated that the institution of hisbah, by drawing upon Islamic teachings and social exigencies, contributed considerably to the improvement of order and security in Abbasid society and became an inseparable part of the governance structure of this period. Ultimately, the findings of this research can contribute to a better understanding of the necessity and function of supervisory institutions in Islamic history and can pave the way for future research on the significance and impact of similar institutions in the social and economic transformations of Islamic societies. For this reason, it is recommended that future research address the interaction of hisbah with other governmental pillars, particularly the judiciary and law enforcement institutions, and that the experiences of this institution be utilized to improve supervisory and security systems in contemporary societies.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

کارکردهای اجتماعی و امنیتی نهاد حَسبه در خلافت عباسیان از آغاز تا پایان خلافت معتصم (۱۳۲-۵۲۲۷ق)

مسلم میرزاوند^۱✉، سید علاءالدین شاهرخ، مجتبی گراوند^۲، داریوش نظری^۳

۱. نویسنده مسئول، دکترای تاریخ اسلام و مدرس مدعو دانشگاه فرهنگیان امام رضا (ع) اندیشک، اندیشک، ایران. رایانامه: M.mirzavand44@gmail.com
۲. استاد گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. رایانامه: shahrokhi.a@lu.ac.ir
۳. دانشیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. رایانامه: garavand.m@lu.ac.ir
۴. دانشیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. رایانامه: nazari.d@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: نهاد حَسبه در خلافت عباسیان به‌عنوان یک نهاد شبه‌قضایی و نظارتی با مسئولیت‌های گسترده در زمینه ایجاد امنیت و عدالت اجتماعی فعالیت می‌کرد. نهاد حَسبه از جنبه نظارتی می‌توانست بستر مناسب را جهت حفظ نظم و امنیت عمومی و کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی فراهم کند. این پژوهش به بررسی کارکرد این نهاد در تنظیم رفتارهای اجتماعی، اقتصادی و امنیتی شهروندان بر اساس شریعت اسلامی در دوره خلافت عباسیان می‌پردازد. هدف از این مطالعه، تحلیل تأثیرات حَسبه بر نظم و امنیت عمومی و کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی در این دوره تاریخی است.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱	روش پژوهش: برای دستیابی به این هدف، از روش تحقیق کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی-تحلیلی استفاده شده است.
کلیدواژه‌ها: نهاد حَسبه، کارکرد اجتماعی، نظم، امنیت، عباسیان	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نهاد حَسبه در دوره مذکور نقشی کلیدی در تأمین، نظارت و حفظ نظم و امنیت اجتماعی و اقتصادی ایفا کرده و به‌عنوان بستر ساز تحقق عدالت اجتماعی عمل می‌کرده است. همچنین، این نهاد با نظارت بر رفتارهای شهروندان، به ایجاد فضایی عادلانه و منضبط کمک می‌کرده و تأثیر عمیق‌تری بر ساختار اجتماعی و اقتصادی آن زمان داشته است.
	نتیجه‌گیری: بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که نهاد حَسبه در خلافت عباسیان، فراتر از یک نهاد نظارتی صرف، به‌عنوان سازوکاری مؤثر در شکل‌دهی به نظم اجتماعی، اقتصادی و امنیتی جامعه اسلامی ایفای نقش کرده و الگویی برای نهادهای نظارتی در جوامع اسلامی بعدی فراهم آورده است.

استناد: میرزاوند، مسلم؛ شاهرخ، سید علاءالدین؛ گراوند، مجتبی و نظری، داریوش. (۱۴۰۵). کارکردهای اجتماعی و امنیتی نهاد حَسبه در خلافت عباسیان از آغاز تا پایان خلافت معتصم (۱۳۲-۵۲۲۷ق). *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۱۰) ۵، ۲۰-۱.

<https://doi.org/10.22034/api.2026.2064196.1360>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2064196.1360>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

حسبه در تاریخ اسلام، به‌ویژه در دوره خلافت عباسی، به‌عنوان یک نهاد نظارتی و اجرایی در جامعه شناخته می‌شد (گارده، ۱۳۵۲: ۳۰۵). این نهاد وظیفه داشت تا با نظارت بر رفتارهای اجتماعی و اقتصادی جامعه، عدالت و آرامش را برقرار سازد و از بروز ناهنجاری‌های اجتماعی در ابعاد گوناگون جلوگیری نماید (متز، ۱۳۸۸: ۴۵۷). بررسی تأثیرات حسبه در تشکیل جامعه‌ای منظم و امن، در بازه زمانی ۱۳۲ تا ۲۳۲ ه.ق. و در دوره خلافت عباسیان به دلیل تغییرات در گسترش وظایف و بهبود فرآیندهای اجرایی حسبه در تحولات اجتماعی و اقتصادی این دوره و نقش کلیدی آن در اداره نظم جامعه، از اهمیت بالایی برخوردار است. مسئله پژوهش بر این پایه استوار است که آیا نهاد حسبه توانسته است به بهبود نظم و امنیت اجتماعی در دوره اول خلافت عباسی (۱۳۲-۲۳۲ ه.ق) کمک کند؟ برای پاسخ به این سؤال، کوشش شده با بررسی منابع تاریخی و فقهی، شناخت عمیق‌تری درباره ساختار حسبه و تأثیرات آن بر نظم و امنیت اجتماعی جامعه به‌دست آید. فرضیه تحقیق بیان می‌کند که نظارت مداوم و مؤثر حسبه بر رفتارهای اجتماعی و اقتصادی، و توجه خلفای عباسی به آن موجب ارتقای نظم و امنیت در جامعه و کاهش ناامنی اجتماعی در دوره اول خلافت عباسی گردیده است که این فرض با مستندات و شواهد تاریخی، بررسی خواهد شد. ضمناً به دلیل نقش مهمی که نهاد حسبه در فرآیند نظم و امنیت اجتماعی و اقتصادی دوره خلافت عباسی و جلوگیری از ناهنجاری‌های اجتماعی داشته، پژوهش در این موضوع از اهمیت و ضرورت بایسته برخوردار است.

روش تحقیق

این تحقیق، پژوهشی تاریخی و تحلیلی است که با مطالعه دقیق منابع کهن و معتبر و تحقیقات جدید انجام شده است. در مرحله نخست، با مراجعه به کتابخانه‌ها و بررسی منابع تخصصی مرتبط با نهاد حسبه در دوره اول خلفای عباسی (۱۳۲-۲۳۲ ه.ق)، داده‌های لازم به‌طور جامع استخراج شده‌اند. سپس، گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای صورت گرفته و در نهایت، مرحله بررسی و تدوین با رویکرد توصیفی و تحلیلی انجام شده است. این روش تحقیق با تمرکز بر مستندات تاریخی و تحلیل نظام‌مند آن‌ها، زمینه درک عمیق و مستدل از کارکردهای اجتماعی و امنیتی نهاد حسبه در ساختار سیاسی و اجتماعی خلافت دوره اول عباسی را فراهم می‌آورد.

پیشینه پژوهش

درباره حسبه و مُحْتَسِب، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. به عنوان نمونه، در منابع تاریخی، علی بن محمد ماوردی (متوفی ۴۵۰ ه.ق) در کتاب *آیین حکمرانی* به تفکیک وظایف مُحْتَسِب پرداخته و فصلی را به نهاد حسبه اختصاص داده است. محمد بن احمد قرشی، معروف به ابن‌اخوه (متوفی ۷۲۹ ه.ق)، نیز در کتاب *آیین شهرداری (معالم القربه فی احکام الحسبه)*، که خود نیز مُحْتَسِب بوده، به شرح بیش از هفتاد وظیفه و کارکرد حسبه با نگاه تذکر و تعزیر، پرداخته است. محمد ابراهیم باستانی پاریزی (۱۳۴۷)، در مقاله مختصر «مُحْتَسِب که بوده است؟»، و احمد بادکوبه‌هزازه (۱۳۸۰)، در مقاله «اولین نشانه‌های نهاد حسبه در سرزمین‌های اسلامی»، به بررسی نهاد حسبه در حکومت‌های اسلامی پرداخته‌اند، بدون آن‌که به‌طور خاص آن را از منظر امنیت و نظم بررسی کنند. همچنین، غلامرضا منتظری (۱۳۸۷)، در مقاله‌ای با عنوان «دیوان حسبه و شروط احراز آن در عصر عباسیان»، به بررسی شرایط و ویژگی‌های متولی حسبه از منظر فقها و اندیشمندان اسلامی پرداخته است. جهانبخش ثواقب و شهاب شهیدانی (۱۳۹۵)، در مقاله‌ای تحت عنوان «کارکرد نهاد حسبه در برقراری امنیت اجتماعی شهرها»، به بررسی کارکردهای مختلف نهاد حسبه و تأثیر آن بر امنیت اجتماعی پرداخته‌اند، اما نقش مُحْتَسِب در امنیت اجتماعی در دوره خلافت عباسیان را به‌طور جامع واکاوی نکرده‌اند. البته این مقاله به‌طور مختصر به سیر تحول و تطور نهاد حسبه در حکومت‌های اسلامی و ایرانی - اسلامی مانند سلجوقیان، ایلخانان، تیموریان، صفویه و پس از آن پرداخته است. در این بررسی، ضمن تأکید بر حضور مستمر مُحْتَسِب در همه این حکومت‌ها، کارکردهای دینی و نظارتی این نهاد مورد توجه قرار گرفته است. با این تفاوت که در دوره صفویه، با رسمی‌شدن

مذهب شیعه دوازده‌مامی، مُحْتَسِب از حمایت فقه شیعه برخوردار شد و نظارت مذهبی شیعی او بر شهرها و بازارها جایگزین فقه سنت شد. سپس این نهاد به تدریج رو به افول گذاشت و در دوره قاجار، وظایف مذهبی او به علمای دین و بخش مربوط به نظارت بر اصناف به داروغه‌ها و کلانترها سپرده شد و در نهایت، این منصب در دوره قاجار منسوخ گردید.

پژوهش حاضر، با هدف مطالعه «کارکردهای اجتماعی و امنیتی نهاد حِسبه در خلافت عباسی از آغاز تا پایان دوره معتصم (۱۳۲-۲۳۳ه.ق)» از این جهت نوآوری دارد که نهاد حِسبه را در ساختار نظام قضایی و تأثیر کارکردهای اجرایی و نظارتی آن بر نظم و امنیت اجتماعی، همچنین بازار و اقتصاد مورد بررسی قرار می‌دهد. به علاوه این تحقیق به دنبال ارائه درک عمیق‌تری از تأثیرات امنیتی نهاد حِسبه بر ساختار اجتماعی و اقتصادی جامعه عباسی است و به شفاف‌سازی ابعاد کمتر بررسی‌شده آن می‌پردازد.

بررسی مفهوم حِسبه

حِسبه از ریشه "حَسَبَ" گرفته شده و در لغت به معنای «شمردن، حساب، کوشش در طلب ثواب، خضوع، عذاب و گرفتاری است» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۳۱۴/۱). از نظر فقهی، حِسبه به معنای ثواب‌طلبی در اعمال صالحات، به کار بردن نیکویی در تدبیر و اداره امور، و اجتناب از مکروهات است (خنجی، ۱۹۹۶م: ۱۶۱-۱۶۲). در این مفهوم، فرد به دنبال پاداشی است که به آن امیدوار است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۳۱۵/۱). در اصطلاح اهل شرع، احتساب به معنای امر به معروف و نهی از منکر به کار می‌رود. این اصطلاح به این دلیل استفاده می‌شود که کسی که این کار را انجام می‌دهد، به اعمال خود اعتداد می‌کند، یا به دنبال اجر و پاداشی است که از انجام اعمال نیکو به دست می‌آورد (خنجی، ۱۹۹۶م: ۱۶۲). خنجی توضیح می‌دهد که احتساب از ریشه "حَسَبَ" به صورت افتعالی آمده است، همان‌طور که اعتداد از "عَدَد" به صورت افتعالی آمده است. به این دلیل می‌گویند کسی که نیت کرده به عمل خود وجه‌الله را، او احتساب کرده است، زیرا که نیت او به عملش اعتدادی می‌بخشد و عمل او در شمار می‌آید و بر آن اعتباری می‌توان کرد (خنجی، ۱۹۹۶م: ۱۶۲). حِسبه به معنای امر به معروف در زمانی است که ترک آن غالب شود و نهی از منکر در زمانی که انجام آن آشکار گردد (ماوردی، ۱۳۸۳: ۴۷۶). این تحلیل نشان می‌دهد که حِسبه و احتساب در فقه اسلامی به عنوان مفاهیمی برای تشویق به اعمال نیک و جلوگیری از اعمال ناپسند به کار می‌روند و بر اهمیت نیت و قصد در اعمال تأکید دارند.

شروط مُحْتَسِب

مُحْتَسِب به عنوان فردی که عهده‌دار نهاد حِسبه می‌شود، دارای معیارهای مختلفی است که بر اهمیت و قابلیت او تأکید می‌کند. بر اساس نظر ماوردی، مُحْتَسِب باید آزاد و عادل باشد و از درایت، قاطعیت، و دلیری در کار دین بهره‌مند باشد و به منکرهای آشکار آگاه باشد (ماوردی، ۱۳۸۳: ۴۷۸). ابن‌اخوه نیز به این نکته تأکید دارد که علاوه بر آزاد و عادل بودن، بلوغ، عقل و توانایی فرد شرط‌های مهمی برای تصدی این مقام هستند (ابن‌اخوه، ۱۳۶۰: ۹). و این که اهل رشوه و هدیه از پیشه وران و کسبه نباشد (الشیزری، بی‌تا: ۱۰). ولایتی نیز شرایط احراز رتبه مُحْتَسِب را در میان فقهای شیعه و سنی به سه دسته تقسیم می‌کند: ۱. عادل بودن که به معنای رعایت اخلاق و اصول شرعی است، ۲. رسیدن به درجه اجتهاد که توانایی استخراج احکام شرعی را به دنبال دارد، و ۳. مرد بودن که از دیدگاه‌های فقهی خاصی در آن زمان ضروری شمرده می‌شود (ولایتی، ۱۳۸۹: ۱۰۹). با توجه به این شرایط، تعیین مُحْتَسِب به عنوان فرد مسئول نظارت بر نظم و امنیت اجتماعی، به دقت در معیارهای شخصیتی و فقهی نیاز دارد تا بتواند نقش مؤثری در تقویت نظم اجتماعی و دینی داشته باشد. این معیارها بر اهمیت ابعاد انسانی و فقهی در انتخاب مُحْتَسِب تأکید دارند و این مقام را به فردی با ویژگی‌های خاص محدود می‌کنند. جدا از عدالت و اخلاق، نیاز به اجتهاد علاوه بر تأکید بر دانش فقهی، از فرد انتظار دارد که توانایی تحلیل و استنباط از منابع دینی را نیز داشته باشد. در این راستا، جنسیت به عنوان یک شرط در تفاسیر اسلامی مطرح شده که می‌تواند نشان‌دهنده نگرش‌های تاریخی به نقش اجتماعی مردان در مقام‌های دینی باشد. تحلیل این شرایط به ما می‌آموزد که مُحْتَسِب باید نه تنها از منظر حقوقی و فقهی، بلکه در ابعاد انسانی و اخلاقی نیز به وظایف خود آگاه باشد، تا بتواند در راستای اجرای عدالت اجتماعی و دینی گام بردارد.

پیشینه پیدایش حسبه در اسلام

پیدایش حسبه در حکومت های اسلامی موضوعی است که در میان مورخان و نویسندگان دارای اختلاف است. گزارش برخی منابع، مانند طبری (۲۰۴۵/۵: ۱۳۹۰)، ابن اخوه (۹: ۱۳۶۰)، و خنجی (۱۷۰: ۱۹۹۶م)، عمر بن خطاب را به عنوان اولین خلیفه ای معرفی می کنند که شب ها برای حفاظت شهر نگهبان مقرر کرد و خود نیز در بازارها به امر به معروف و نهی از منکر می پرداخت. سیوطی نیز تأکید می کند که عمر اولین خلیفه ای بود که نگهبان شبانه برای حفاظت شهر تعیین کرد و اقداماتی مانند مجازات شاعران هجوگو و منع خرید و فروش امولدها را انجام داد (سیوطی، ۱۷۳: ۱۳۹۴).

خنجی بیان می کند که اگر سلطان خود بتواند به این امور بپردازد، نیازی به نصب مُحْتَسِب^۱ نیست (خنجی، ۱۷۰: ۱۹۹۶م). ابن اخوه نیز اشاره می کند که حسبه یکی از پایه های امور دینی است و پیشوایان صدر اسلام [پیامبر و خلفای راشدین] خود به این کار می پرداختند، زیرا نیکی آن عام و ثوابش فراوان است (ابن اخوه، ۹: ۱۳۶۰).

بنا بر این چه دوره پیامبر (ص) و چه دوره خلافت عمر را مبدأ شکل گیری حسبه بدانیم، روشن است که پیشوایان صدر اسلام به مقوله حسبه، به ویژه در حوزه بازار و نظم عمومی شبانه، اهمیت خاصی می دادند. به همین دلیل، نهاد حسبه به عنوان ضامن اجرای احکام شرعی، نقشی کلیدی در حفظ نظم و تقویت اصول اخلاقی در جوامع اسلامی ایفا کرده است. اعمال مُحْتَسِبَان می تواند به عنوان ابزاری برای تقویت عدالت و اخلاق در جامعه تفسیر شود، اما شیوه اجرای آن بسته به شرایط و چارچوب های حاکم متغیر بوده است. این تحلیل نشان می دهد که کارکرد نهاد حسبه و حضور مُحْتَسِبَان در تاریخ اسلام به عنوان ابزارهایی برای حفظ نظم و اخلاق اجتماعی به کار رفته اند و اهمیت زیادی در ساختار اجتماعی و دینی جوامع اسلامی داشته اند.

تحلیل دلایل رسمیت یافتن و توسعه حسبه در خلافت عباسیان

چنان که پیش تر نیز اشاره شد، در کتاب های تاریخی، آغاز شکل گیری این نهاد به دوره خلیفه دوم نسبت داده شده است، زمانی که وی شخصاً به نظارت بر بازارها می پرداخت (خنجی، ۱۷۰: ۱۹۹۶م). اما استعمال عنوان مُحْتَسِب به عنوان یک اصطلاح رسمی از روزگار مهدی عباسی رواج یافت (بلاغی، ۱۶۰: ۱۳۵۸؛ ابراهیم حسن، ۹۰۰: ۱۳۸۶). از این زمان به بعد، این عنوان به طور گسترده تر در متون تاریخی و دینی مورد استفاده قرار گرفت و جایگاه نهاد حسبه در ساختار حکومتی برجسته تر شد.

با این حال منتظری، از پژوهشگران حسبه، بر این باور است که این نهاد در دوره پیامبر اسلام نیز وجود داشت، اما به دلیل تحولات اجتماعی و اقتصادی در دوره اول عباسیان، حسبه به شکلی رسمی تر و نهادینه تر درآمد (منتظری، ۱۱۵: ۱۳۸۷). برخی پژوهشگران مانند بیگی، تأسیس نظام حسبه و نیز رواج واژه مُحْتَسِب را به دوره اول خلفای عباسی نسبت می دهند و آن را پاسخی به گسترش فعالیت های بازرگانی و تولیدی در این دوره می دانند (بیگی، ۶: ۱۳۹۹). در این راستا، ساکت نیز بر این نکته تأکید دارد که اصطلاح «مُحْتَسِب» تا پیش از خلافت مأمون عباسی به کار نرفته و غزالی نیز به این تحول در آثارش اشاره می کند (ساکت، ۳۰۲: ۱۳۶۵). روی همه رفته بررسی ها نشان می دهد این نهاد که به عنوان یک نهاد نظارتی و اجرایی در حکومت اسلامی شناخته می شود، در دوره خلافت عباسیان به طور رسمی به یکی از اجزای اساسی نظام اداری و شبه قضایی تبدیل شد. به ویژه در دوره های منصور، مهدی و مأمون، نهاد حسبه از لحاظ ساختاری و کارکردی، با هدف حفظ آرامش و امنیت اجتماعی و همچنین تطبیق با نیازهای اقتصادی جدید جامعه توسعه یافت. این تغییرات باعث شد که حسبه به ابزاری حیاتی در نظام حکومتی تبدیل شود و مسئولیت های آن به طور کامل با شرایط و نیازهای جامعه منطبق گردد. رسمیت یافتن این نهاد شبه قضایی در خلافت عباسیان تحت تأثیر چندین عامل کلیدی قرار داشت که در ادامه به طور جداگانه به آن ها پرداخته می شود:

گسترش اقتصاد و بازار و رسیدگی به نیازهای جامعه

۱. مُحْتَسِب یا مسئول حسبه، فرد معینی بود که از سوی خلیفه منصوب می شد تا متخلفین را در حدود مقررات شرع و عرف کیفر دهد» (ر.ک: زیدان، ۱۹۳: ۱۳۸۴).

در ابتدا گسترش اقتصاد و بازار نقش مهمی در ایجاد نهاد حسبه داشت، زیرا بیشتر آنچه که به آن می‌نگریست، در بازارها و فعالیت‌های تجاری آن زمان جریان داشت (البناهی مالقی، ۱۴۰۳ق: ۵/۱). ساکت (۳۰۲: ۱۳۶۵). اشاره می‌کند که با رشد و گسترش تعاملات تجاری و توسعه شهرنشینی در قلمرو اسلامی، ضرورت نظارت بر بازارها و حفظ نظم اجتماعی افزایش یافت. از طرفی، نهضت حیات اقتصادی و تقلبات و خیانت‌هایی که گروهی بدان دست می‌زدند، علاقه دولت به مبارزه با این تمایل ناپسندیده که منتهی به اخلال در مصالح عمومی می‌گردید، از عواملی بود که به ایجاد سازمان حسبه انجامید (سعیدالشیخلی، ۱۱۷: ۱۳۶۲). این ضرورت موجب شد که حسبه به‌عنوان یک نهاد نظارتی در بازارها و فعالیت‌های اقتصادی شکل گرفته و به رسمیت شناخته شود. همچنین در پی آرامش و ثباتی که پس از فتوحات اولیه ایجاد شد، جامعه اسلامی به‌ویژه در شهرهای بزرگی مانند بغداد و کوفه و بصره و سپس سامرا در حال گسترش و تحول بود و این تغییرات اجتماعی و اقتصادی نیازمند نهادهایی بود که بتوانند نظم و ساماندهی شهر و بازار را در جامعه برقرار کنند. بادکوبه‌هزاه در تحلیل خود، پیدایش نهاد حسبه را به آغاز قرن دوم هجری نسبت می‌دهد و تأکید می‌کند که حضور مُحْتَسِبَان در شهرهای مهم مانند کوفه و بغداد نشان‌دهنده پیدایش و اهمیت این نهاد در دوره منصور عباسی است (بادکوبه‌هزاه، ۱۳۸۰: ۱۳۱). او به صراحت در تحلیل خود می‌نویسد: پیدایش این نهاد مربوط به دوره پیامبر اسلام نیست و می‌گوید که منابع تاریخی معرف این حقیقت است که پیامبر، برای نظارت بر بازار مدینه و مکه، ناظران تعیین کرده بود. این نوع نظارت به‌تدریج با پیشرفت در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی و اقتصادی، در قالب مُحْتَسِب سازمان‌دهی شد (بادکوبه‌هزاه، ۱۳۸۰: ۱۲۷). گسترش فعالیت‌های تجاری و افزایش تعاملات اقتصادی در سده دوم هجری دیگر دلیلی است که برخی را به این نتیجه می‌رساند که نهاد مُحْتَسِب ضرورت بیشتری پیدا کرده است (ساکت، ۳۰۲: ۱۳۶۵).

از سوی دیگر، رسیدگی به نیازهای جامعه نیز عامل مهمی در رسمیت یافتن این نهاد بود. تغییرات اجتماعی و اقتصادی پس از فتوحات اولیه، جامعه اسلامی به‌ویژه شهر بزرگی مانند بغداد را در حال گسترش و تحول قرار داده بود. و این تحول و تغییرات اجتماعی و اقتصادی ضرورت ایجاد نهادهایی را ایجاد می‌کرد که بتوانند نظم و ساماندهی را برقرار کنند. بادکوبه‌هزاه (۱۳۸۰: ۱۲۹). به این نکته اشاره دارد که در دوره منصور عباسی (حک: ۱۳۶-۱۵۸ ه.ق)، حسبه به‌عنوان یک نهاد مهم در کار اجرایی و نظارت تأسیس شد و نقش مهمی در پاسخگویی به نیازهای جامعه اسلامی ایفا کرد. سپس خلفای بعدی عباسی با تقویت این نهاد به پیاده‌سازی و فعل‌پذیری آن توجه داشتند تا به نیازهای روزافزون جامعه پاسخ دهند و عدالت اجتماعی را برقرار سازند.

تدوین وظایف فقهی و حقوقی و تأثیرات فرهنگی و آموزشی

نهاد حسبه از جمله ابزارهای مهم حکومت اسلامی بود که به‌طور مستقیم با اجرای قوانین شرعی و نظارت بر رفتارهای اجتماعی ارتباط داشت. نیاز به تنظیم دقیق وظایف مُحْتَسِبَان، به‌ویژه در دوره عباسیان، با توجه به پیچیدگی‌های اجتماعی و اقتصادی آن زمان، موجب شد که فقها و علمای اسلامی به تدوین اصول فقهی و حقوقی آن بپردازند. ماوردی در این زمینه تأکید دارد که؛ حسبه نه تنها وظیفه نظارت بر بازارها و رفتارهای عمومی را بر عهده داشت، بلکه به‌عنوان ابزاری برای اجرای امر به معروف و نهی از منکر عمل می‌کرد (ماوردی، ۴۷۷: ۱۳۸۳). این وظایف، که ریشه در آموزه‌های فقهی داشتند، پاسداری از اصول دینی را هدف‌گذاری کرده بودند، به‌گونه‌ای که گفته شده است: «حسب یاری دین است» (ابن‌اخوه، ۱۰: ۱۳۶۰). این پیوند عمیق میان نقش دینی حسبه و وظایف فقهی آن، زمینه‌ساز رسمیت یافتن این نهاد در ساختار حکومتی عباسیان شد. منتظری (۱۱۵: ۱۳۸۷) تثبیت حسبه در دوره نخست خلفای عباسی را نشانه توجه ویژه آنان به حفظ نظم اجتماعی و اقتصادی جامعه اسلامی می‌داند. حسبه به‌عنوان نهادی مستقل، وظایف اجرایی و حقوقی را در چارچوب قوانین اسلامی انجام داده و نقش مهمی در تحقق عدالت اجتماعی ایفا کرد.

تأثیرات فرهنگی و آموزشی نیز در تکامل این نهاد بسیار مؤثر بود. ولایتی در تحلیل خود ابراز می‌کند؛ مسلمانان ممکن است ایجاد دستگاهی نظارتی مانند حسبه را از تمدن‌های همسایه، به‌ویژه روم شرقی، الهام گرفته باشد، اما آنچه که ویژگی منحصر به فرد حسبه است، بررسی فقهی و زمینه‌های شرعی برای پیدایش آن است (ولایتی، ۱۰۹: ۱۳۸۹). از همین رو بود که این نهاد در تقویت ارزش‌های اسلامی و گسترش آموزه‌های دینی در جامعه می‌پرداخت. این تأثیرات فرهنگی، به‌ویژه در عصر علم و دانایی عباسیان، دلیل دیگری بر توجه خلفای عباسی به نهاد حسبه بود، که به گسترش و رسمیت بیشتر این نهاد کمک کرد.

همچنین، خلفای عباسی، به ویژه پس از منصور، با افزایش اختیارات مُحْتَسِبَان، نقش این نهاد را در حفظ نظم اجتماعی و نظارت بر بازارها تقویت کردند. ثواقب و شهیدانی (۹۴:۱۳۹۵) بر همین مبنا اشاره دارند که حسیه در این دوره به نهادی قدرتمند تبدیل شد که با اجرای دقیق قوانین شرعی، عدالت اجتماعی را تثبیت می کرد.

خلط احکام و سلطنت

خلط میان احکام شرعی و اقتضائات حکومتی (سلطنت) را می توان به عنوان یکی دیگر از عوامل مؤثر بر رسمیت یابی نهاد حسیه به شمار آورد. نهاد حسیه با تمرکز بر تفکیک وظایف اجرایی و قضایی از اختیارات والیان و حاکمان ولایات، و با توجه به فزاینده شدن پیچیدگی های اجتماعی و ضرورت اجرای عدالت، در ساختار حکومت اسلامی به عنوان یک نهاد مستقل و دارای پایگاه حقوقی ظهور کرد. ثواقب و شهیدانی (۹۴:۱۳۹۵). به این نکته اشاره می کنند که با تلاش خلفا و زمان داران پس از منصور، دوره هارون الرشید [حدود و اختیارات مُحْتَسِب افزایش یافت. این گسترش اختیارات بیانگر تلاش خلفای عباسی برای حفظ نظم و بسط عدالت در جامعه اسلامی بود که به این نهاد استقلال و قدرت بیشتری بخشید.

دیوان حسیه و نهاد قضا

حسیه و نهاد قضا در نظام اداری و اجرایی، با وجود فعالیت در دو حوزه متفاوت، اغلب به صورت مکمل در مقابله با جرایم اقتصادی و اجتماعی عمل می کردند که در حفظ نظم و امنیت جامعه تاثیر عمده ای داشتند. در این رابطه ماوردی گفته است: حسیه جایگاهی واسطه ای میان احکام قضا و داوری از یک سوی، و احکام مظالم از سوی دیگر دارد (ماوردی، ۴۷۹:۱۳۸۳). به عبارتی، نصب حسیه هم زمان قضایی و اجرایی است و با این که تابع دستگاه مجریه بود اما احکام دستگاه قضایی را اجرا می کرد (گارده، ۳۰۴-۳۰۵:۱۳۵۲). مُحْتَسِب به دلیل وابستگی به نهاد قضا به عنوان ضامن اجرای دستورهای قضایی، موجبات کاهش تخلفات و افزایش انضباط اجتماعی را فراهم می آورد. به سخن دیگر مُحْتَسِب هم به قاضی و هم به حسیه وابسته بود. روایت شده حسیه برای رسیدگی به مواردی ایجاد شد که منزلت قاضیان از انجام آنها بالاتر دانسته شده بود (ماوردی، ۴۸۲:۱۳۸۳). ابن خلدون، ۱۳۹۰: ۱/ ۴۳۳). اگرچه مُحْتَسِب وظیفه داشت تا از وقوع جرایم و انحرافات اجتماعی جلوگیری کند، با وجود این در صورتی که قاضی از انجام وظایف خود سرباز می زد، یا در انجام آن کوتاهی می کرد، مُحْتَسِب باید نقش میانجی و وادار کننده را ایفا کند.

چنان که نویسندگان آیین نامه های حسیه گفته اند: «در صورت امتناع قاضی از رسیدگی به کار مدعیان و توقف احکام، مُحْتَسِب وظیفه داشت او را به انجام وظیفه اش آشنا سازد» (ماوردی، ۵۰۷: ۱۳۸۳). آن گونه که عدالت اجتماعی و امنیت سیاسی برای احقاق حقوق مردم با دولتیان رعایت گردد (گرم آبدشتی، ۵-۶: ۱۳۹۲). حکایتی در این زمینه نقل شده که ابراهیم بن بطحاء، مُحْتَسِب بغداد، بر در خانه ابوعمرو بن حماد قاضی القضاات گذشت و شاکسانی را دید که بر در نشسته اند و منتظر ابوعمرو هستند تا به داوری نشینند، در حالی که آفتاب سر زده بود و هوا گرم شده بود. ابراهیم مُحْتَسِب، حاجب خود را فراخواند و گفت: قاضی را بگو که شاکیان بر در زیر گرمای آفتاب نشسته و از انتظار آزرده شده اند، یا به محاکمه بنشین یا آن که عذر خود را بگو تا بازگردند (ماوردی، ۱۳۸۳: ۵۰۷؛ ابن جوزی، بی تا: ۳۰۷/۱۳؛ ابن اخوه، ۱۹۷: ۱۳۶۰). همچنین مُحْتَسِب باید برای جلوگیری از ضایع نشدن حقوق مردم، در مقابل بدهی و دیون، مدعی علیه را به شرط مکنت به پرداخت حق مجبور سازد (ابن اخوه، ۱۹۷: ۱۳۶۰). اما دعای مربوط به عقود و مطالبات که در حیطه منکرات آشکار قرار نمی گیرند، برای مُحْتَسِب قابل رسیدگی نیستند و او نمی تواند در این موارد دعوی را بررسی یا حکمی صادر کند (ماوردی، ۱۳۸۳: ۴۸۰). و این که حق تنبیه یا زندان کردن متهم را نداشت، زیرا این حق قاضی و سلطان بود (خنجی، ۱۹۹۶: ۱۸۳). قاضیان دعای را بر اساس قوانین شرعی بررسی می کردند و نباید از شکنجه و آزار برای گرفتن اقرار استفاده می کردند (متر، ۲۶۲: ۱۳۸۸). اگر قاضی از رسیدگی به دعای مدعیان ابا کند و احکام را متوقف نماید و فریاد اهل دعا بلند شود، مُحْتَسِب باید او را به وظایفش آشنا سازد. همچنین، کسی که در مجلس محاکمه به سفاهت پردازد، قاضی را طعن کند یا به حکمش گردن نهد، باید تعزیر شود. اگر مُحْتَسِب قاضی را ببیند که بر کسی خشم گرفته و دشنام می دهد یا کینه می ورزد، باید او را بازدارد، پندش دهد و از خدای عزوجل بترساند، زیرا قاضی نباید در حالت خشم حکم کند (ابن اخوه، ۱۹۷: ۱۳۶۰). به این

ترتیب، حَسبه با اجرای مداوم قوانین شرعی و عرفی، نقش مهمی در حفظ آرامش و سلامت نظم شهری ایفا می‌کرد. این تعامل نزدیک میان قاضی و مُحْتَسِب، تضمین‌کننده پیگیری منظم و منصفانه دعائویی بود و نقش کلیدی در تأمین امنیت حقوقی جامعه داشت که در بسیاری از موارد منجر به بهبود ارتباطات نهادی و تسریع در روند اجرای قوانین و تعدیل اختلافات می‌شد.

این نکته نیز ضروری است؛ که غالب مُحْتَسِب‌ها از بین قضات انتخاب می‌شدند (متز، ۱۳۸۸: ۴۵۸؛ حسن، ۱۳۸۶: ۹۰۰). و عضو طبقات مذهبی بودند که بر رفاه اجتماعی مردم شهری نظارت می‌کردند (بوئل، ۱۳۸۱: ۲۶۱/۵). مُحْتَسِب برای انجام وظایفش در مسائل اجتماعی دستیارانی بر می‌گزید؛ تا قدرت و توانایی او افزایش یابد (خنجی، ۱۹۹۶م: ۱۷۰). مهم‌ترین دستیار مُحْتَسِب، عریف بود که از میان نمایندگان هر صنف و به‌عنوان نماینده آن صنف، برای نظارت بر اصناف در بازار و جلوگیری از تقلبات و کلاهبرداری‌ها تعیین می‌شد. همچنین این عریف باید همواره به‌روز و مطلع از قیمت‌ها، کالاها و وضعیت بازار باشد. این روش، به‌عنوان یک اقدام پیشگیرانه، کمک می‌کند تا بازار به‌درستی نظارت شود و افراد خلافکار شناسایی و برخورد لازم با آنها انجام گیرد (الشیزری، بی‌تا: ۱۲). و اضافه بر این «کاتب مُحْتَسِب باید به جرایم و قصاص و دیه‌ها آشنایی کامل داشته باشد» (ابن قتیبه دینوری، ۱۳۸۰: ۳۸۷). وجود مُحْتَسِب به عنوان ضامن اجرایی دستورهای قضایی، موجبات کاهش تخلفات و افزایش انضباط اجتماعی را فراهم می‌آورد. تا جایی که سیستم قضایی و اجرایی را بهبود می‌بخشید و با انجام و اجرای وظایف خود به کاهش جرایم، افزایش امنیت اجتماعی، و حفظ حقوق مردم کمک می‌کرد.

حَسبه و نظم و امنیت اجتماعی

نهاد حَسبه در دوره عباسیان به‌عنوان یکی از ارکان مهم نظارت اجتماعی شکل گرفت و مسئولیت‌هایی در ابعاد دینی، اجتماعی و اقتصادی بر عهده داشت (منتظری، ۱۳۸۷: ۱۱۵؛ بیگی، ۱۳۹۹: ۱). فعالیت‌های این نهاد عمدتاً در حوزه‌هایی متمرکز بود که مستقیماً با زندگی روزمره مردم، نظیر بازارها و مراکز تجمع، ارتباط داشت. خلفای عباسی با درک اهمیت نظارت بر این فضاها، از نهاد حَسبه برای تأمین نظم عمومی، تحقق عدالت و صیانت از حقوق اجتماعی رعایا بهره‌برداری می‌کردند. به عبارت دیگر، اقتضانات اجتماعی و اقتصادی، ضرورت کنترل و برقراری نظم را ایجاب می‌کرد؛ علاوه بر آن، الزامات دینی و اخلاقی نیز محتسبان را به اجرای عدل و انصاف ترغیب می‌نمود.

نهاد حَسبه همچنین به گونه‌ای تأسیس شده بود که صاحب بازار به صاحب حَسبه معروف بود، زیرا بیشتر آنچه وی نظارت می‌کرد، در بازارها بود؛ نظیر فریب و غش، و وظیفه‌اش نظارت بر پیمان‌ها و اوزان بود (المالقی، ۱۴۰۳ق: ۱/۵). نظام‌الملک اشاره کرده است که «به هر شهری باید مُحْتَسِبی گماشته شود تا نرخ‌ها و ترازوها صحیح باشند و از غش و خیانت جلوگیری کند» (نظام‌الملک، ۱۳۸۰: ۵۱). بر همین اساس منصور (حک: ۱۳۲-۲۳۲ق.) دومین خلیفه عباسیان، پس از بنای شهر بغداد، شخصاً به انتخاب مُحْتَسِب برای بغداد و سایر شهرها پرداخت. و عاصم بن سلیمان الأحول، قاضی مداین (وکیع، ۵۱۳۶۶ق: ۳۰۴/۳). را به عنوان اولین مُحْتَسِب برای نظارت بر پیمان‌ها و اوزان کوفه منصوب کرد (ابن سعد، ۱۴۱۰/۱۹۹۰: ۲۵۶/۷؛ خطیب، ۱۴۲۲: ۱۶۵/۱۴). مأموریت اصلی او شامل کنترل قیمت‌ها، اطمینان از کیفیت محصولات، جلوگیری از تقلب و نظارت بر رفتارهای اجتماعی بوده است. این انتخاب نشان می‌دهد که منصور به اهمیت نظارت و ساماندهی اقتصادی در جامعه پی برده بود و می‌خواست تا امنیت و آرامش اجتماعی را از طریق نظارت مؤثر بر فعالیت‌های تجاری و اقتصادی برقرار کند و محتمل از آن پس، مُحْتَسِب‌ها رسماً به عنوان نمایندگان حکومت در بازارها و مراکز عمومی عمل می‌کردند.

ابوزکریا یحیی بن عبدالله در سال ۱۵۷ه.ق به دستور منصور به مُحْتَسِبی بغداد گماشته شد (طبری، ۱۳۹۰: ۴۹۱۹/۱۱). اما به دلیل علوی‌گرایی^۱ و تحریک هواداران ابراهیم به شورش و مخالفت، او ناامنی‌هایی ایجاد کرد (ابن اثیر، بی‌تا: ۲۶۶/۹). این ناامنی‌ها به حدی بود که امنیت بغداد به خطر افتاد و منصور بازار شهر را به بیرون از بغداد منتقل کرد. منصور پس از سرکوب قیام هواداران ابراهیم در همان سال، این مُحْتَسِب را که موجب ناامنی شده بود، به دار آویخت (طبری، ۱۳۹۰: ۴۹۷۴/۱۱).

۲. حمایت از قیام ابراهیم بن عبدالله بن حسن علوی در سال ۱۴۵ه.ق. (ر.ک: مجمل التواریخ والقصص، ۱۳۸۹: ۳۳۰).

پس از این واقعه، خلیفه با تأکید بر اصول عدالت و نظم، به پیشرفت و کارآمدی دیوان حِسبه کمک و بر تقویت این نهاد و نقش آن در حفظ امنیت و نظم جامعه تأکید داشت.

نهاد حِسبه نقش مهمی در حفظ امنیت اجتماعی و تقویت اخلاق عمومی ایفا می کرد. این نهاد براساس ضرورت اجرای فریضه‌ی «امر به معروف و نهی از منکر» شکل گرفت (ابن خلدون، ۱۳۹۰: ۴۳۲/۱). و تأثیر چشم گیری بر سامان دهی روابط اقتصادی، نظارت بر بازار و تثبیت نظم اجتماعی داشت (ثواب و شهیدانی، ۱۳۹۵: ۸۱). از آنجا که وظایف محتسب شامل نظارت بر رفتار افراد در اماکن عمومی، به ویژه بازارها بود، هرگونه ضعف یا فساد در این نهاد می توانست پیامدهایی چون افزایش «تقلب و خیانت» در معاملات (طبری، ۱۳۹۰: ۴۹۷۴/۱۱) و گسترش ناهنجاری های اجتماعی را در پی داشته باشد. از این رو، محتسب وظیفه داشت با نظارت مؤثر و اقدامات اصلاحی، در حفظ نظم عمومی و ترویج رفتارهای پسندیده ایفای نقش کند.

در رابطه با حقوق و نظارت بر رفتار اجتماعی، مُحْتَسِب صاحبان بردگان و کنیزان را به ادای حقوق آنان الزام می کرد و مانع می شد که به آن ها تکالیفی فراتر از توانشان داده شود. همچنین به صاحبان چهارپایان توصیه می کرد که آنها را در کارهایی که فراتر از توانشان است، به کار نگیرند (ماوردی، ۱۳۸۳: ۴۸۹). مُحْتَسِب همچنین مسئول جلوگیری از اخته کردن چهارپایان و تأدیب متخلفان بود (ابن اخوه، ۱۳۶۰: ۱۹۰). این موارد نشان می دهد که نظارت مُحْتَسِب فراتر از مسائل مالی و اقتصادی است و به محافظت از حقوق انسانی و حیوانی نیز پرداخته است. یکی دیگر از وظایف مُحْتَسِب جلوگیری از کلاهبرداری و تنظیم روابط کارگری بود. او باید از کاهش حقوق کارمندان یا افزایش فشار کار توسط کارفرما جلوگیری کند و در صورت تخلف، مجازات مناسبی بر کارفرما اعمال نماید (بلک، ۱۳۸۵: ۱۳۸). این نگرش به حقوق انسانی و اجتماعی از ابعاد مهم اجتماعی نظام حِسبه بود. و مُحْتَسِبان سعی می کردند تا دانش اجتماعی و رفتار مردم شهر را ارتقا دهند و به ایجاد جامعه ای منظم و پایدار در دوره عباسیان کمک کنند.

از دیگر مباحث کلیدی در فعالیتهای مُحْتَسِب، توانایی او در تصدیق و شناسایی رفتارهای ناپسند و منحرف بود. او موظف بود در صورت مشاهده منکرات، مجاز به اجرای روش های تنبیهی باشد که البته به حدود شرعی نمی رسید (ماوردی، ۱۳۸۳: ۴۷۸). این روش ها شامل تذکر، وعظ، و در برخی موارد، تنبیه بود (ابن اخوه، ۱۳۶۰: ۱۹۰). محتوای این اقدامات نشان دهنده هدف مُحْتَسِب در حفظ نظم و اخلاق اجتماعی و دینی بود. مقدس کردن این فریضه و تقویت اصول اخلاقی از سوی مُحْتَسِب تأثیرات مثبت زیادی بر روی رفتار مردم به جا می گذاشت.

حِسبه موظف بود تا با اجرا و ترویج اصول اخلاقی اسلامی از بروز فساد و رفتارهای ناپسند در جامعه جلوگیری کند به عنوان مثال، در شرایط خاص مانع حضور گدایان و درویشان و داستان سرایان در روز جمعه در ورود به مسجد جامع می شد تا نظم آن برقرار و ذکر و عبادت انجام گیرد (الشیزری، بی تا: ۱۱۰؛ ابن اخوه، ۱۳۶۰: ۱۷۹). همچنین در صورتی که منکرات آشکاری روی دهد، مُحْتَسِب مجاز است که به تعزیری غیر از حدود شرعی مبادرت ورزد (ماوردی، ۱۳۸۳: ۴۷۸). چنان که گفته اند، حِسبت درجاتی دارد: اول نصیحت و تذکر، دوم دشنام و تعنیف به سخن درشت همچنان که گوید ای فاسق ای فاجر ای احمق ای جاهل ای مغرور ای غبی. سوم تغییر بدست همچون ریختن شراب. چهارم تحدید و تخویف، چنان که گوید چنین و چنان می کنم. پنجم زدن به دست و پا و غیر آن به اندازه ضرورت، و بیرون آوردن سلاح^۳ اگر احتیاج بدان افتد (خنجی، ۱۹۹۶م: ۱۶۴).

از دیگر وظایف اجتماعی مُحْتَسِب، این بود که بر اجرای قوانین شریعت در بازارها و فضاهای عمومی نظارت می کرد و با میگساری و کارهای خلاف شریعت (ابزار لهو و بازی مانند عود، مزمار، طنبور، بربط و امثال آن) به شدت برخورد می کرد (الشیزری، بی تا: ۱۰۹). داستانی نقل شده که ابن هرّمه، که علاقه زیادی به شراب داشت، شعری درباره شراب سرود. منصور، خلیفه وقت، با شنیدن شعر شگفت زده شد و پرسید چه خواسته ای دارد. ابن هرّمه درخواست کرد که در صورت مستی، مجازات

۳. محتسب شلاقی داشت که به کمر یا به دکه خود می بست تا مردم ببینند و دل های تبهکاران بلرزد و اهل تدلیس بترسند و از تزویر ابا کنند (ر.ک: ابن اخوه، ۱۳۶۰: ۱۸۶).

نشود. منصور نپذیرفت، اما راه‌حلی دیگر سنجید و به حاکم مدینه نوشت که هرکس ابن‌هرمه را مست نزد تو آورد، او را صد تازیانه و ابن‌هرمه را هشتاد تازیانه بزن. بنابراین، هرگاه عون، مُحْتَسِب مدینه، ابن‌هرمه را در حالت مستی می‌دید، می‌گفت: «کیست که صد تازیانه را با هشتاد تازیانه عوض کند؟» و از مجازات او صرف‌نظر می‌کرد (سیوطی، ۱۳۹۴: ۳۲۵).

از جمله وظایف مُحْتَسِب، جلوگیری از اخته کردن حیوانات و برخورد با مرتکبان این عمل بود (ابن‌اخوه، ۱۳۶۰: ۱۹۰). وی همچنین موظف بود در صورت بروز خطا از سوی دامپزشکان، که به مرگ یا صدمه حیوان منجر شود فرد خاطی را مورد تعزیز قرار دهد و بها یا ارش آن را طبق شرع پرداخت نماید (ابن‌اخوه، ۱۳۶۰: ۱۵۴). این وظایف نشان می‌دهد که نهاد حِسبه، علاوه بر نظارت بر رفتارهای انسانی و اجتماعی، به حقوق حیوانات نیز توجه ویژه‌ای داشته است. چنین برخوردهایی بیانگر نگاه جامع شریعت اسلامی به عدالت و اخلاق است که نه تنها روابط میان انسان‌ها، بلکه مسئولیت انسان‌ها در قبال موجودات زنده را نیز در بر می‌گیرد. بنا بر این نقش محتسب در رعایت حقوق حیوانات، از یک سو حاکی از تعهد جامعه اسلامی به حفظ رفاه حیوانات و پیشگیری از آسیب‌های غیرضروری به آنها بود و از سوی دیگر، اهمیت اخلاق و عدالت را در تعاملات انسانی برجسته می‌کرد. این نهاد با برخورد قاطع با تخلفات دامپزشکی و سایر رفتارهای زیان‌بار، تلاش می‌کرد تعادلی میان وظایف اجتماعی و مسئولیت‌های اخلاقی نسبت به موجودات زنده برقرار کند.

مُحْتَسِب همچنین عهده‌دار آنچه که آشتی و سازگاری عمومی نامیده می‌شده، بوده است و از وظایف او این بود که «بر ترتیباتی که بر اهل الذمه تحمیل شده بود تا از مسلمین متمایز گردند نظارت کند» (لمبتون، ۱۳۸۱: ۱۴۷). نهاد حِسبه به عنوان یک سیستم نظارتی، نه تنها به جلوگیری از فساد و ناامنی می‌پرداخت، بلکه به عنوان بستری برای ترویج فرهنگ اخلاقی و دین‌داری نیز عمل می‌کرد. در واقع، این نهاد با ایجاد فرصت‌های مناسب برای تجارت و تعاملات اجتماعی، به شکل‌گیری هویت اجتماعی مسلمانان کمک کرده و همچنین به ایجاد جامعه‌ای منظم و پایبند به اصول اخلاقی و انسانی یاری رسانده است.

حِسبه و مسائل اخلاقی جامعه

دیوان حِسبه به عنوان نهادی اسلامی، وظیفه نظارت بر رفتار عمومی را برعهده داشت و هدف مذهبی آن امر به معروف و جلوگیری از فساد و ترویج عفت عمومی بود. مُحْتَسِب به عنوان نماینده دیوان، حافظ اخلاقیات و فضایل جامعه اسلامی به شمار می‌رفت (متز، ۱۳۸۸: ۴۵۷). این نهاد با اجرای سیاست‌هایی بر مبنای شریعت اسلامی، با رفتارهای غیراخلاقی و خلاف شرع مقابله می‌کرد. و می‌کوشید «با اعمال تعزیرات زمینه گناه آلود افراد را از بین ببرد» (غریاق زندی، ۱۳۹۴: ۳۴). به عنوان مثال، افرادی که نوشیدنی الکلی مصرف می‌کردند، به شدت مجازات می‌شدند. این مجازات شامل تازیانه، زندان، تراشیدن سر و ریش، محرومیت از حقوق دولتی را شامل بود (زیدان، ۱۳۸۴: ۹۵۵). گاهی نیز، مجازات تنها در حد شکستن ظروف مُسکر و نابود ساختن مشروبات الکلی و در مواردی مجازات برای فروشندگان آنها بود (خنجی، ۱۹۹۶م: ۱۶۴). یکی از نمونه‌های این نظارت، داستان ابن‌هرمه است. ابن‌هرمه، که به شراب علاقه داشت، از والی مدینه خواست او را در حالت مستی مجازات نکند، اما منصور در پاسخ گفت: "من حدود الهی را باطل نمی‌کنم" و نهایتاً تدبیری اندیشید که هر کس ابن‌هرمه را در مستی می‌دید، او را به حال خود می‌گذاشت (سیوطی، ۱۳۹۴: ۳۲۵). همچنین، دیوان حِسبه مسئولیت کنترل و ممانعت از فعالیت قمارخانه‌ها را نیز برعهده داشت (متز، ۱۳۸۸: ۴۴۷). بازرسان دیوان به تخلفات اخلاقی مانند زنا، فریب، فساد، دروغ‌گویی و خشونت رسیدگی و متخلفان را مجازات می‌کردند تا به استقرار قوانین اجتماعی و اخلاقی و حفظ عدالت اجتماعی و اقتصادی کمک کنند. در حقیقت، مقام مُحْتَسِب به عنوان نماینده محافظ اخلاقیات و فضایل جامعه اسلامی، زندگی اشخاص را زیر نظر داشت و آنها را از طریق نصیحت به راه صحیح هدایت می‌کرد (متز، ۱۳۸۸: ۴۵۷). نظارت بر بازار برده‌فروشان و همچنین ضرابخانه و دارالطراز نیز از وظایف مُحْتَسِب بود (متز، ۱۳۸۸: ۴۵۷).

حسبه و امنیت اقتصادی

نهاد حسبه و وجود مُحْتَسِب در دوره خلفای عباسی، نقش مهم در نظارت بر مسائل اقتصادی و حفظ نظم اجتماعی داشتند. حسبه به عنوان نهادی مذهبی مطرح بود که بر اخلاق عمومی، بازار و امور اقتصادی نظارت می کرد. یکی از مهمترین چیزهایی که باید مُحْتَسِب به آن ها به پردازد جلوگیری از کم فروشی و دستکاری پیمانه ها و ترازوها و سنگ هاست؛ برای مُحْتَسِب جایز است اگر به پیمانه ها و ترازوهای بازاریان شک برد آن ها را بیازماید و بسنجد و معیارین کند (ماوردی، ۵۰۲:۱۳۸۳؛ ابن اخوه، ۲۰۶:۱۳۶۰). از این رو با نظارت بر پیمان ها و وزن ها و با استفاده از سیاست هایی مانند بازرسی روزانه این عمل را انجام می داد. ابن اخوه نقل می کند که در روزگار علی بن عیسی وزیر، مُحْتَسِب بغداد غالباً در خانه خود می نشست. وزیر بدو نوشت: حسبت با پوشیدگی و دوری از مردم سازگار نیست، در بازارها بگرد و ترازوها را به دقت بازرسی کن تا روزی بر تو حلال باشد (ابن اخوه، ۲۰۶:۱۳۶۰). بنابر این از وظایف اصلی دیوان حسبه، کنترل اقتصادی از طریق نظارت بر بازار و تنظیم قیمت ها بود تا بر صحت وزن و پیمانه ها نظارت داشت باشد و از کلاهبرداری در معاملات جلوگیری شود. و هر جایی از بازار، ثقل در کسب، نیرنگ در خرید و فروخت و کم فروشی یا گران فروشی می دید وارد عمل می شد (ماوردی، ۵۰۲:۱۳۸۳؛ نظام الملک طوسی، ۵۱:۱۳۸۰).

محتسب گاه نیز به برخی از مسائل اقتصادی که مربوط به حیطه وظایفش بود دادرسی می کرد. در این رابطه ماوردی گفته است: دادخواهی نزد مُحْتَسِب و رسیدگی وی به دعوی شاکی بر ضد طرف دیگر در سه مورد محدود جایز است. نخست آنچه به کم فروشی یا ثقل در پیمانه و وزن مربوط می شود. دوم آنچه به غش یا تدلیس در مبیع یا ثمن مربوط است. سوم آنچه به تاخیر بدهکار در پرداخت بدهی مسقر در فرض توانایی او بر این امر مربوط می شود (ماوردی، ۴۷۹:۱۳۸۳). اقداماتی نظیر نظارت بر ترازو و پیمانه کاسب و جلوگیری از کم فروشی علاوه بر آن که به تثبیت اقتصادی و جلوگیری از بحران های مالی کمک کردند باعث می شد تا با نظارت شدید محتسب بر معاملات و بازارها، بستر ارتکاب جرائم اقتصادی مانند ثقل را محدود کنند. همچنین بر مُحْتَسِب است کسی را که آذوقه را احتکار کرده یعنی به هنگام گرانی خریده و منتظر است تا بر بهای آن بیفزاید، باید او را به فروش آن وا دارد (ابن اخوه، ۵۰:۱۳۶۰). و با کنترل اقتصادی از طریق نظارت مستقیم بر بازارها و تنظیم قیمت ها مانع از احتکار و کم فروشی گردد و او را مجبور به فروش آن کند (الشیزری، بی تا: ۱۲). حتی در زمانی که قحط یا جنگ پیش می آمد و تاجران به گران فروشی می پرداختند، مُحْتَسِب به جهت دفاع از قوت و خوراک و به جهت جلوگیری از هلاک افراد جامعه، وارد عمل می شد (باستانی پاریزی، ۱۷۲:۱۳۴۷). تا به انجام وظیفه اقتصادی و نظارتی خود نسبت به اجتماع پرداخته باشد.

از دیگر وظایف اقتصادی مُحْتَسِب این بود که در راستای تأمین محصولات غذایی و سایر مایحتاج مردم که راه های دریایی تأمین می شد و یا از خطر گرانی و یا ترس از کمبود آن ها در بازار «کشتی ها را از حمل بار بیش از اندازه و آنچه احتمالاً خطر غرق شدن کشتی را سبب می شود منع کند و همچنین آنان را از رفتن به دریا در هنگامی که باد تند می وزد باز دارد» (ماوردی، ۵۰۸:۱۳۸۳). در بسیاری از اوقات «نظارت بر بازار برده فروشان و دارالطراز» (متز، ۴۵۷:۱۳۸۸). و همچنین نظارت بر ضرابخانه ها که مبادا عیار معمول کم و بیش گردد با مُحْتَسِب بود (زیدان، ۱۹۳:۱۳۸۴). همچنین نظارت بر اماکنی که با سلامت مردم در ارتباط بود نیز با مُحْتَسِب بوده است، چنان که در دوره معتصم عباسی، نظارت بر دارو فروشان با مُحْتَسِب بود (رئیس السادات و دیگران، ۹۰:۱۳۹۸).

جدول ۱. عوامل تشکیل دهند نهاد حَسبه در خلافت عباسیان

شماره	عنوان	توضیحات
۱	گسترش اقتصاد و بازار	نخستین عامل توجه عباسیان به نهاد حَسبه، گسترش اقتصاد و بازار بود. رشد تعاملات تجاری و شهرنشینی نیاز به نظارت بر بازارها و حفظ نظم اجتماعی را افزایش داد (البنهای مالقی، ۱۴۰۳ق: ۵/۱؛ ساکت، ۱۳۶۵: ۳۰۲).
۲	رسیدگی به نیازهای جامعه	دومین عامل توجه عباسیان، رسیدگی به نیازهای جامعه بود. تغییرات اجتماعی و اقتصادی پس از فتوحات، ضرورت ایجاد نهادی نظارتی برای نظم‌دهی امور جامعه را برجسته کرد (بادکوبه هزاوه، ۱۳۸۰: ۱۲۹).
۳	تدوین و فراگیری وظایف فقهی و حقوقی	سومین عامل توجه عباسیان به نهاد حَسبه، تدوین و نظام‌مند ساختن وظایف فقهی و حقوقی آن بود. فقها وظایف محتسبان را با هدف حمایت از دین و پاسداری از ارزش‌های اسلامی تنظیم کردند (ماوردی، ۱۳۸۳: ۴۷۷). این امر موجب رسمیت یافتن نهاد حَسبه شد (منتظری، ۱۳۸۷: ۱۱۵).
۴	تأثیرات فرهنگی و آموزشی	چهارمین عامل، تأثیرات فرهنگی و آموزشی بود. نهاد حَسبه تحت تأثیر فرهنگ اسلامی و آموزه‌های دینی شکل گرفت. ولایتی (۱۳۸۹: ۱۰۹) بر ویژگی فقهی و دینی آن تأکید دارد. این تأثیرات موجب گسترش نهاد حَسبه در عصر عباسیان شد (ثواقب و شهیدانی، ۱۳۹۵: ۹۴).
۵	خلط احکام و سلطنت	پنجمین عامل، خلط احکام و سلطنت است. نهاد حَسبه به جدایی وظایف اجرایی و قضایی از والیان ولایتدار توجه داشت و به‌عنوان نهادی مستقل و حقوقی ظاهر شد. خلفا اختیارات محتسبان را افزایش دادند (ثواقب و شهیدانی، ۱۳۹۵: ۹۴).

نتیجه‌گیری

با توجه به شواهد و تحلیل‌های تاریخی و فقهی ارائه‌شده، می‌توان به این نتیجه رسید که نهاد حَسبه در دوره اول خلافت عباسی (۱۳۲-۲۳۲ه.ق) نقش مهم و مؤثری در بهبود نظم و امنیت اجتماعی ایفا کرده است. این نهاد، که از پیشینه‌ای مبتنی بر سنت پیامبر اسلام و خلافت عمر بن خطاب برخوردار بود، در دوره عباسیان رسمیت و ساختار دقیق‌تری یافت. خلفای عباسی با توجه به گسترش شهرنشینی، افزایش فعالیت‌های تجاری و نیاز به نظارت دقیق‌تر بر امور اجتماعی، حَسبه را به یک نهاد کلیدی برای حفظ اخلاق، کنترل بازارها، نظارت بر اجرای احکام شریعت و جلوگیری از فساد اجتماعی تبدیل کردند. محتسبان با داشتن اختیارات اجرایی و همکاری با قضاوت شرعی، توانستند نقش واسطه‌ای میان دستگاه‌های قضایی و اجرایی ایفا کنند و با نظارت بر بازار، کیفیت کالاها و رعایت حقوق افراد، در تنظیم روابط اجتماعی و کاهش تخلفات مؤثر باشند. همچنین، تأکید بر صفات اخلاقی، فقهی و مدیریتی محتسب، این مقام را از جایگاهی صرفاً اجرایی به نهادی دینی و اجتماعی ارتقا داد. نمونه‌هایی همچون برخورد با فریب در معاملات، مراقبت از حقوق بردگان و کارگران، و حتی جلوگیری از ناهنجاری‌های مذهبی و اخلاقی، نشان می‌دهد که نهاد حَسبه توانست امنیت اجتماعی را در سطوح مختلف تقویت کند. در نتیجه، می‌توان گفت نهاد حَسبه، با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی و اقتضائات اجتماعی، به طرز قابل توجهی به بهبود نظم و امنیت در جامعه عباسی کمک کرده و بخشی جدایی‌ناپذیر از ساختار حکمرانی این دوره شده است. در نهایت، نتایج این پژوهش می‌تواند به درک بهتر ضرورت و کارکرد نهادهای نظارتی در تاریخ اسلام کمک کند و زمینه‌ساز تحقیقات آینده درباره اهمیت و تأثیر نهادهای مشابه در تحولات اجتماعی و اقتصادی جوامع اسلامی باشد. به همین دلیل پیشنهاد می‌شود تحقیقات آتی به تعامل حَسبه با دیگر ارکان حکومتی، به ویژه دیوان قضا و نهادهای انتظامی پرداخته و از تجربیات این نهاد برای بهبود نظام‌های نظارتی و امنیتی در جوامع امروزی بهره‌برداری شود.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسندگان به نحو مساوی در نگارش مقاله همکاری داشتند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین. (بی‌تا). تاریخ کامل (عباس خلیلی، مترجم؛ مهیار خلیلی، مصحح؛ جلد ۹). شرکت سهامی چاپ و کتب ایران.
- ابن‌اخوه، محمد بن احمد قرشی. (۱۳۶۰). آیین شهرداری (معالم القریه فی احکام الحسبه) (جعفر شعار، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن جوزی، عبدالرحمن. (بی‌تا). المنتظم فی تاریخ الامم والملوک (محمد عبدالقادر عطا، محقق؛ جلد ۱۳). دارالکتب العلمیه.
- ابن خلدون، محمد بن عبدالرحمن. (۱۳۹۰). مقدمه ابن‌خلدون (محمد پروین گنابادی، مترجم؛ جلد ۱). علمی و فرهنگی.
- ابن‌سعد، محمد. (۱۴۱۰ق/۱۹۹۰م). الطبقات الکبری (محمد عبدالقادر عطا، محقق؛ جلد ۷). دارالکتب العلمیه.
- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم. (۱۳۸۰). امامت و سیاست (تاریخ خلفا) (ناصر طباطبایی، مترجم). ققنوس.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (جلد ۱). دارصادر.
- البناهی مالقی اندلسی، ابوالحسن علی بن عبدالله. (۱۴۰۳ق/۱۹۸۳م). تاریخ قضاه الاندلس (المرقبه العلیا فیمن یتحقق القضاء والفتیاء) (لجنه إحياء التراث العربی فی دار الآفاق الجدیده، محقق؛ جلد ۱). دارالآفاق الجدیده.
- الشیزری، عبدالرحمن بن نصر. (بی‌تا). نهاییه الرتبه الطریفه فی طلب الحسبه. النشر مطبعه لجنه التالیف و الترجمه و النشر.
- بادکوبه‌هزاه، احمد. (۱۳۸۰). اولین نشانه‌های نهاد حَسبه در سرزمین‌های اسلامی. فصلنامه تاریخ اسلام، ۲(۷)، ۱۲۵-۱۳۶.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۴۷). مُحْتَسِبْ که بوده است؟ مجله بررسی‌های تاریخی، ۳(۵)، ۱۶۵-۱۷۹.
- بلاغی، صدرالدین. (۱۳۵۸). عدالت و قضا در اسلام. امیرکبیر.
- بلک، آنتونی. (۱۳۸۵). تاریخ اندیشه سیاسی اسلام (از عصر پیامبر تا امروز) (محمدحسین وقار، مترجم). اطلاعات.
- بویل، جی. آ. و دیگران. (۱۳۸۱). تاریخ ایران کمبریج (از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان) (حسن انوشه، مترجم؛ جلد ۵). امیرکبیر.
- بیگی، محمدحسن. (۱۳۹۹). بررسی نهادهای نظامی و اجتماعی در خدمت ساختار قضائی خلافت عباسی. مطالعات تاریخی جنگ، ۴(۱۴)، ۱-۲۲.
- نواقب، جهانبخش، و شهیدانی، شهاب. (۱۳۹۵). کارکرد نهاد حَسبه در برقراری امنیت اجتماعی شهرها. فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۷(۲۴)، ۸۱-۱۰۴.
- حسن، ابراهیم حسن. (۱۳۸۶). تاریخ سیاسی اسلام (ابوالقاسم پاینده، مترجم). جاویدان.
- خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی. (۱۴۲۲ق). تاریخ بغداد (بشار عواد معروف، محقق؛ مصطفی الشکیری، اهتمام؛ جلد ۱۴). دارالمغرب الاسلامی.
- خنجی، فضل‌الله بن روزبهان. (۱۳۸۶ق/۱۹۹۶م). سلوک الملوک (محمد نظام‌الدین، مقدمه و تصحیح). نشر جی ام پرنیتینگ پریس.
- رئیس‌السادات، تهمینه، عباسی، جواد، و رجایی، جلال. (۱۳۹۸). بررسی کارکرد حَسبه در پزشکی. فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۱۰(۳۴)، ۷۹-۹۶.
- زیدان، جرجی. (۱۳۸۴). تاریخ تمدن اسلام (علی جواهر کلام، مترجم). امیرکبیر.
- ساکت، محمدحسین. (۱۳۶۵). نهاد دادرسی در اسلام. آستان قدس رضوی.
- سعیدالشیخلی، صباح ابراهیم. (۱۳۶۲). اصناف در عصر عباسی (هادی عالم‌زاده، مترجم). مرکز نشر دانشگاهی.
- سیوطی، جلال‌الدین. (۱۳۹۴). تاریخ خلفا (عبدالکریم ارشد، مترجم). احسان.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۹۰). تاریخ طبری (ابوالقاسم پاینده، مترجم؛ جلد ۵ و ۱۱). اساطیر.

- غزایاق زندی، داود. (۱۳۹۴). امنیت و آزادی در اسلام. *فصلنامه مطالعات راهبردی*، ۱۸(۴)، ۲۳-۴۸.
- گارده، لویی. (۱۳۵۲). اسلام دین و امت (رضا مشایخی، مترجم). شرکت سهامی انتشار.
- گرم آبدشتی، سکینه. (۱۳۹۲). رابطه امنیت و عدالت سیاسی در اسلام. *فصلنامه علمی تخصصی فرهنگ پژوهش*، ۱۶(۱)، ۵-۲۶.
- لمبتون، ان. ک. س. (۱۳۸۱). سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام (یعقوب آژند، مترجم). امیرکبیر.
- ماوردی، علی بن محمد. (۱۳۸۳). آیین حکمرانی (حسین صابری، مترجم و محقق). علمی و فرهنگی.
- متز، آدام. (۱۳۸۸). تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری (علیرضا ذکاوتی قراگزلو، مترجم). امیرکبیر.
- مجمل التواریخ و القصص. (۱۳۸۹). (ملک الشعراى بهار، مصحح). اساطیر.
- منتظری، غلامرضا. (۱۳۸۷). دیوان حسبه و شروط احراز آن در عصر عباسی. *فصلنامه تاریخ در آینه پژوهش*، ۵(۱۷)، ۱۱۱-۱۲۶.
- نظام الملک طوسی، حسن بن علی. (۱۳۸۰). سیاست نامه (عباس اقبال آشتیانی، مصحح). اساطیر.
- وکیع، ابوبکر محمد بن خلف. (۱۳۶۶ق). اخبارالقضاة (عبدالعزیز مصطفی المراغی، محقق؛ ج ۳). المکتبه التجاریه الکبری.
- ولایتی، علی اکبر. (۱۳۸۹). فرهنگ و تمدن اسلامی. دفتر نشر معارف.

References

- Al-Bannahi Malqi Andalusi, A. H. A. A. (1983). *History of the judges of al-Andalus (Al-Marqaba al-ulya fi man yastahiqq al-qada wa al-fatya)* (Committee for the Revival of Arab Heritage at Dar al-Afaq al-Jadida, Ed.; Vol. 1). Dar al-Afaq al-Jadida.
- Al-Shayzari, A. R. N. (n.d.). *Nihayat al-rutba al-zarifa fi talab al-hisba*. Matbaat Lajnat al-Talif wa al-Tarjama wa al-Nashr.
- Badkubeh Hazaveh, A. (2001). The first signs of the institution of hisba in Islamic lands. *Journal of Islamic History*, 2(7), 125–136.
- Bastani Parizi, M. I. (1968). Who was the muhtasib? *Journal of Historical Studies*, 3(5), 165–179.
- Beigi, M. H. (2020). An examination of military and social institutions in the service of the judicial structure of the Abbasid caliphate. *Historical Studies of War*, 4(14), 1–22.
- Black, A. (2006). *The history of Islamic political thought: From the Prophet to the present* (Mohammad Hossein Vaqar, Trans.). Ettelaat.
- Balaghi, S. D. (1979). *Justice and judiciary in Islam*. Amir Kabir.
- Boyle, J. A., et al. (2002). *The Cambridge history of Iran* (From the coming of the Seljuqs to the fall of the Ilkhanid state) (Hassan Anousheh, Trans.; Vol. 5). Amir Kabir.
- Garde, L. (1973). *Islam: Religion and community* (Reza Mashayekhi, Trans.). Sherkate Sahamiye Enteshar.
- Gharayagh Zandi, D. (2015). Security and freedom in Islam. *Strategic Studies Quarterly*, 18(4), 23–48.
- Garm Abdashti, S. (2013). The relationship between security and political justice in Islam. *Culture of Research Quarterly*, (16), 5–26.
- Hassan, I. H. (2007). *Political history of Islam* (Abolqasem Payandeh, Trans.). Javidan.
- Ibn al-Athir, I. D. (n.d.). *The complete history* (Abbas Khalili, Trans.; Mahyar Khalili, Ed.; Vol. 9). Sherkate Sahami-ye Chap va Kotob-e Iran.
- Ibn al-Jawzi, A. R. (n.d.). *Al-Muntazam fi tarikh al-umam wa al-muluk* (Mohammad Abd al-Qader Ata, Ed.; Vol. 13). Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Ibn Akhwa, M. A. Q. (1981). *The regulations of the market (Maalim al-qurba fi ahkam al-hisba)* (Jafar Shoar, Trans.). Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab.
- Ibn Khaldun, M. A. R. (2011). *The Muqaddimah of Ibn Khaldun* (Mohammad Parvin Gonabadi, Trans.; Vol. 1). Elmi va Farhangi.
- Ibn Manzur, M. M. (1993). *Lisan al-Arab* (Vol. 1). Dar Sader.
- Ibn Qutayba al-Dinawari, A. M. (2001). *Imamate and politics (History of the caliphs)* (Naser Tabatabai, Trans.). Qoqnoos.
- Ibn Sad, M. (1990). *Al-Tabaqat al-kubra* (Mohammad Abd al-Qader Ata, Ed.; Vol. 7). Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Khatib al-Baghdadi, A. B. A. A. (2001). *History of Baghdad* (Bashar Awwad Maruf, Ed.; Mustafa al-Shakiri, Superv.; Vol. 14). Dar al-Maghrib al-Islami.
- Khunji, F. R. (1996). *Suluk al-muluk* (Mohammad Nizam al-Din, Intro. & Ed.). G. M. Printing Press.
- Lambton, A. K. S. (2002). *A survey of the history of Iran after Islam* (Yaqub Azhand, Trans.). Amir Kabir.
- Mawardi, A. M. (2004). *The ordinances of government* (Hossein Saberi, Trans. & Ed.). Elmi va Farhangi.
- Metz, A. (2009). *Islamic civilization in the fourth century AH* (Alireza Zekavati Qaragozlu, Trans.). Amir Kabir.

- Mojmal al-tawarikh wa al-qesas*. (2010). (Malek al-Shoara Bahar, Ed.). Asatir.
- Montazeri, G. (2008). The diwan of hisba and the conditions for holding it in the Abbasid era. *History in the Mirror of Research Quarterly*, 5(17), 111–126.
- Nizam al-Mulk Tusi, H. A. (2001). *The book of government (Siyasat-nama)* (Abbas Eqbal Ashtiani, Ed.). Asatir.
- Rais al-Sadat, T., Abbasi, J. & Rajaei, J. (2019). An examination of the function of hisba in medicine. *Journal of the History of Islamic Culture and Civilization*, 10(34), 79–96.
- Said al-Shaykhli, S. I. (1983). *Guilds in the Abbasid era* (Hadi Alemzadeh, Trans.). Markaz-e Nashr-e Daneshgahi.
- Saket, M. H. (1986). *The institution of the judiciary in Islam*. Astan Quds Razavi.
- Suyuti, J. D. (2015). *History of the caliphs* (Abd al-Karim Arshad, Trans.). Ehsan.
- Tabari, M. J. (2011). *The history of Tabari* (Abolqasem Payandeh, Trans.; Vols. 5 & 11). Asatir.
- Thavaqeb, J., & Shahidani, S. (2016). The function of the institution of hisba in establishing social security in cities. *Journal of the History of Islamic Culture and Civilization*, 7(24), 81–104.
- Waki, A. B. M. K. (1947). *Akhbar al-qudat* (Abd al-Aziz Mustafa al-Maraghi, Ed.; Vol. 3). Al-Maktaba al-Tijariyya al-Kubra.
- Velayati, A. A. (2010). *Islamic culture and civilization*. Daftar-e Nashr-e Maaref.
- Zaydan, J. (2005). *History of Islamic civilization* (Ali Javaherkalam, Trans.). Amir Kabir.